

Когнитив тилшуносликда концептосфера тушунчаси ва миллий концептларнинг ўзига хос хусусиятлари

АЧИЛОВА Зулхумор Пулатовна

ЎзДЖТУ Роман-герман филологияси факультети катта ўқитувчиси,

ачилова.зулхумор@mail.ru

Тел: 93-571 31 70

Когнитив тилшуносликда муҳим ҳисобланган концептосфера термини бу – миллий концептларнинг жамланмаси маъносини англатади. У тил соҳибига оид концептларнинг барча имкониятлари билан вужудга келади. Халқ концептосфераси тилда англашилган семантик сферага нисбатан кенг ҳисобланади. Миллий маданият, халқ оғзаки ижоди, фан ва бадиий адабиёт қай даражада бой бўлса, халқ концептосфераси ҳам шунга мос ҳолда кенг ҳисобланади.

Концепт тушунчаси (лотинча сонсептус – “тушунча”) – предмет ёки ҳодисанинг муҳим белгиларини, ёки ҳодиса билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ўз ичига олган психик шаклланиш маъносини англатади.

- ✓ Филологияда концепт тушунчаси белгининг оғзаки мазмун моҳиятини билдириб келади.
- ✓ Лингвоконцептологияда концепция лингвистик шаклда қайд этилган семантик бўлинишга эга бўлган ақлий шаклланишдир.
- ✓ Лингвокултурологияда концепция - бу семантик бўлиниш, миллий-маданий белгига эга бўлган ва лингвистик шаклда қайд этилган психик шаклланишдир. Лингвомаданий тушунча билан бир хил.
- ✓ Фалсафада тушунча тушунчанинг мазмуни, исмининг (белгининг)
- ✓ семантик маъносидир.

Мантиқий фаолият ҳосиласи бўлган «тушунча» ва когнитив тилшуносликда кенг миқёсда қўлланилаётган «концепт» атамаларини бир хил мазмунда қўллаш мумкинми? Сўзсиз, бу иккала ҳодиса ҳам тафаккур бирлиги сифатида намоён бўлади. Буларнинг иккаласининг ҳам бошланғич

нуктаси воқеликдаги предмет – ҳодисанинг ҳис қилиниши ва образли тасаввур қилиниши билан боғлиқ. Пайдо бўлган ҳиссий образ дастлаб ҳар бир шахсда алоҳида, индивидуал кўринишда бўлади. Масалан, «дарахт» бир киши учун «терак» бўлса, бошқаси учун «арча», яна бири учун мевали дарахтлар.

Ҳиссиёт ва тафаккур фаолиятининг юқори босқичларида индивидуал образ аниқ предметдан узоқлашиб боради ва асл мантиқий (ақлий) ҳодисага айланади. Воқеликнинг бир хилда бундай ҳис ва тафаккур этилиши, умумлашган ҳамда қисман мавҳумлашган образнинг юзага келиши барча учун бир хил код – рамзий белги ҳосил бўлишига сабаб бўлади. Бу хилда пайдо бўладиган мантиқий тузилмани психолог Н.И.Жинкин «универсал предмет коди - УПК» деб аташни таклиф қилади. Олим бу ҳодисанинг юзага келишини инсон миясининг ирсий ва наслий хусусиятлари қаторига киритади. Унинг фикрича, ақлий қобилият «тушунча, ҳукмни яратади. Воқеликни тасвирлаш ва инсон фаолияти сабабини кўрсатиш учун турли хулоса ва мулоҳазаларга келади. Бу мантиқий ҳаракатларнинг бажарилиши шахснинг қайси тил соҳиби эканлигига боғлиқ эмас. Худди шунинг учун ҳам интеллект (ақл) умумий бошқарув функциясини ижро этади, бу универсал предмет коди кўринишидаги кодлаштиришдир» (Жинкин 1982: 88).

Хуллас концепт ҳақида ҳар хил фикр мулоҳазаларни қўплаб келтириш мумкин. “Концепт” тушунчасига сўз муносабати сифатида қараш мумкин бўлган шу билан бир қаторда, мавҳум ҳодиса бўлганлиги сабабли уни айнан бир бирликнинг мавжуд бўлмаган, моддий кўриниш акс этмаган, балки онгимиз, тафаккуримиз орқали ҳосил қиладиган маънолар жамланмаси сифатида баҳолаймиз. Бу борада М.Рахматова: “Инсон фаолияти давомида тўпланган билим унинг онгида акс этар экан, бундай ментал репрезентатсия миллий

маданий фаолиятнинг акс этишидир”,- деган фикрни баён этади.[7, 13.] Бироқ “концепт” атамасини “маъно”, “тушунча” каби ҳодисалар билан бир қаторга қўйиш мумкинлиги, шу билан биргаликда улар айнан бир хил эмаслиги, ўзаро умумий ва фарқли томонларини ажратиб олиш кераклигини унутмаслигимиз керак. Бу ҳақда тилшунос олим Ш.Сафаров бу ҳақда шундай фикрларни билдиради: «Ушбу саволларга ҳозирча тўлиқ жавоб топилганича йўқ ва унинг топилиши ҳам гумонли. Гумон туғилишининг, албатта, сабаблари бор. Ўзбек тилшунослигида Т.Мардиев ўзининг ўттизга яқин муаллифлик ишларида айнан концепт тушунчасига берилган таърифлар, хулосалар, назариялар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Олимнинг фикрича: “Концептлар, одатда, инсон турмуш тарзи билан боғлиқ маълум тушунчаларни махсус қолипларга солиш, лисоний ва маданий мавжудлигини белгилашга қаратилади. Маълум бир концепт ҳар бир лингвомаданиятда ўзига хос шаклланишга эга саналади. Концептлар, ўз навбатида, сўз маъноларига нисбатан кенг талқин этиладиган, мураккаб типологик қурилмага эга.” [6, 36-44]

Концепт ва бу бўйича олиб борилган ишлар ҳам талайгина лекин айтиб ўтиш лозим ки ўзбек тилшунослигида бу соҳага оид олиб борилган ишлар мақтанарли даражада эмас. Интернет саҳифалари орқали кузатишларимиз натижасида рус тилшунослигида олиб борилган тадқиқотлар ниҳоятда кўпчиликни ташкил этишининг гувоҳи ҳам бўлдик. Рус олимлари томонидан берилган таърифлар, назариялар, таснифлар концептология бўйича бажарилажак ишлар учун назарий асос бўлса ажаб эмас. Ўзбек тилшунослигида таҳлил ва талқин воситаси ҳамда термин сифатида “концепт” атамаси 1990- йиллардан бошлаб қўлланила бошлаган. Бугунги кунга қадар кўплаб олимлар бу борада ўз тадқиқотларини олиб борган бўлса-да, яқдил бир қарор сифатида унинг аниқ таърифини беришган эмас. Концепт замонавий тилшуносликнинг ядроси сифатида такомиллашиб бораётган тадқиқот соҳасидир. У бевосита инсон онги,

идроки билан боғлиқ бўлган жараён бўлиб, олий тафаккур маҳсули сифатида намоён бўлади. Бу тушунчага жуда кўплаб олимлар ўзларининг таърифларини беришган. Бирмунча янги ҳисобланган бу йўналиш бўйича ўзбек тилшунослигида ҳам тадқиқот ишлари кўлами ортмоқда. Шу ўринда Ш. Сафаров, Н.Маҳмудов, Т. Мардиев, Э.Маматов, М. Раҳматова, Ў.Юсупов, Г. Ҳошимов каби олимларнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Бундан ташқари Т.Мардиев “Дўст/friend”, “бахтсизлик”, “меҳр-муҳаббат”, “юррак” концептлари бўйича ҳам илмий изланишлар олиб бориб, тадқиқотлари жараёнида ўзбек ва инглиз тили материалларини ўзаро солиштирган ҳолатда лингвوماданий кўринишда лексик-семантик, этник жиҳатдан таҳлил қилиб берган. Худди шу йўналишда М.М.Раҳматованинг ҳам филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация мавзуси “Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида “Гўзаллик” концептининг лисоний хусусиятлари” деб номланиб, олима бу тадқиқот ишида инглиз, ўзбек ва тожик тиллари мақолларида акс этган “гўзаллик концепти доирасида гўзаллик прототип маъноларининг ботиний гўзаллик, зоҳирий гўзаллик, муҳит, ҳодиса, предмет гўзалликлари каби аксиологик хусусиятлари асослаб берилган.

Тилшунос олим Ў.Қ. Юсупов концепт ҳақида фикр юритар экан, уни шундай таърифлайди: концептни “ташқи ёки ички дунёдаги бирор бир нарса ёки ҳодиса ҳақидаги онгимиздаги билимлар мажмуаси, у ҳақидаги образлар ва унга бўлган ижобий, салбий, нейтрал муносабатлар, яъни баҳолашлардир. Концепт билан тушунчани айсбергга ўхшатиш мумкин. Агар концепт айсберг бўлса, унинг сувдан чиқиб турган қисми тушунчадир”[13, 49]. Бу фикрга ҳам қўшилиш мумкин, чунки айсбергнинг сувдан чиқиб турган қисми унинг сувостидаги қисмига нисбатан анчайин кичик. Демак, бирор сўзни концептуал таҳлилга тортишда, дастлаб, унинг лисонда пайдо бўлган воқеланиши тушунча деб қараладиган бўлса, чуқурроқ когнитив талқин қилинганда унинг янда кўпроқ

мазмунни намоён бўлаверади. Концепт сўзни шунчаки англатган маъносига қараб эмас, унинг борлиқда ифодаланадиган барча тушунчаларини, инсон идроки билан бўлиқ жиҳатларини, лингвмаданий кўринишларини когнитив талқинда таҳлил этади.

Хулоса қилиб айтганда ҳар қандай ҳолда ҳам эгалланган билимнинг шаклланиши ва тизимлаштирилишнинг асосий воситаси тил тизимидир. Тафаккур бирлиги ва ментал ҳодиса сифатида юзага келадиган концептнинг лисоний воқеланиши ҳам нутқий тафаккур фаолияти натижасидир кейинги йилларда тилшунослик соҳасида пайдо бўлаётган ва шакллнаётган янги йўналишларнинг мавжудлиги бу соҳадаги модернизатсияланишнинг кескин суръатларда эканлигидан далолат беради. Ана шундай йўналишлардан бири бўлган когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бири бўлган концепт атамаси, дастлаб, рус тилшунослигида, сўнгра жаҳоннинг бошқа тилшунослик соҳаларига кириб борди. Айнан ўзбек тилшунослигида 90- йилларга келиб шаклланган тушунча бугунги кунда ҳам ўз тадқиқотчиларига эга. Жаҳон тилшунослигига назар ташласак, тилнинг концептуал табиатига бўлган талаб ва бу кўламда қилинган ишлар, назариялар 80-йилларга келиб бирмунча танқидларга учрайди. Йиллар ўтиши билан эса тадқиқот майдони кенгайиб концепт ва концептуал соҳага талаб ва қизиқиш ортиб бормоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ачилова З. П. Синхрон таржима жараёнида мураккаб морфологик ҳодисалар ва синтактик конструкцияларнинг ўзига хос хусусиятлари //образование наука и инновационные идеи в мире. 2023. – т. 31. – №. 2. – с. 23-28.
2. Ачилова З. П. Таржима қилиш қийин бўлган мураккаб морфологик ҳодисалар ва синтактик конструкцияларнинг ўзига хос хусусиятлари //журнал оф

- инноватионс ин ссиентифис анд эдусатионал ресеарч. 2023. – Т. 6. – №. 2. – С. 310-315.
3. Ачилова З. П. Таржимашунослик назарияси мутахассислиги фанларига бағишланган замонавий дарсликлар яратишнинг ахамияти //журнал оф инноватионс ин ссиентифис анд эдусатионал ресеарч. – 2023. – Т. 6. – №. 2. С. 316-318.
4. Ачилова З. П. Оғзаки матн таржимасининг фонетик ва лексик қийинчиликлари ва уни енгиб ўтиш имкониятлари //педагогс журнали. 2022. – Т. 3. – №. 1. – С. 170-178.
5. Ачилова З. П. Применения метода корректирующей компенсации при переводе политических выступлений //журнал оф инноватионс ин ссиентифис анд эдусатионал ресеарч. 2023. – Т. 6. – №. 2. – С. 319-322.
6. Ачилов Ш.Ш. Лексик компетенсияни такомиллаштиришда испан тили аффиксларининг транспозицион ва функционал хусусиятлари (испан тили мисолида) //Ссиенсе анд инноватион. 2022. – Т. 1. – №. Б6. – С. 682-688.
7. Ачилов Ш. Ш., Ачилова М. Ш. Лексик компетенсия ҳамда коммуникатив компетенсия масаласига доир баъзи фикр ва мулоҳазалар //Ссиенсе анд Эдусатион. 2022. – Т. 3. – №. 7. – С. 157-163.